

**ПОЖЕЖІ НА БОРОШНОМЕЛЬНИХ МЛИНАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
У ХІХ ст.: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ****Жам О.М.***(Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»)*

У статті аналізуються причини і соціально-економічні наслідки пожеж на борошномельних млинах Правобережної України у ХІХ столітті. Розглядаються питання організації заходів із протипожежної безпеки на млинах.

Борошномельне виробництво у ХІХ ст. було важливою галуззю виробництва Правобережної України. Тому більш детального розгляду заслуговують окремі питання діяльності борошномельних млинів, зокрема, організація пожежної безпеки на виробництві. Дослідженню цього питання і присвячена пропонується стаття.

Борошномельне виробництво, маючи важливе значення в історичному, соціально-економічному розвитку Правобережної України, між тим досі не знайшло відповідного комплексного відображення ні в українській, ні в зарубіжній історіографії. Так само не знайшли відображення в історіографічній науці такі вагомні питання як пожежна безпека на борошномельному виробництві, причини чисельних пожеж на млинах, особливо парових, соціально-економічні наслідки пожеж.

Загальну інформацію про розвиток пожежної справи на Правобережній Україні містять праці А. Томіленка та Г. Томіленка [11,12]. А. Томіленко, окрім цього, висвітлює історіографію цієї проблеми [11]. Зокрема, він відзначає, що в роботах дослідників ХІХ-ХХ ст. проблеми розвитку пожежної справи на Правобережній Україні не розглядалися. Тому, зрозуміло, питання пожежної справи на борошномельних млинах не знайшли в них відображення також. В основному вивчалися питання пожежної охорони в цілому в Російській імперії, при

цьому не приділялася увага вивченню цих питань у конкретних умовах Правобережної України і, зокрема, в галузі борошномельного виробництва. В працях М. Денисевського, Т. Турчиновича, А. Преса, В. Григорьєва, П. Хвицького, зазначає А. Томіленко, досліджуються лише окремі практичні, здебільшого технічні та організаційні, аспекти теми [3,4,9,13,15]. До того ж ці проблеми вивчалися на практичному матеріалі російських губерній, і, природно, дослідники не ставили за мету всебічно дослідити ці питання в окремих регіонах імперії, зокрема, на Правобережжі. В основному видання носили практичний характер і фактично були інструкціями з організації пожежної справи в цілому. Найбільш повно, на думку А. Томіленка, було досліджено питання причин поширення підпалів та організація боротьби з ними. Особливої уваги щодо цього аспекту проблематики, за А. Томіленком, заслуговує багата на фактичний матеріал праця Д. Бородіна, в якій піддано аналізу кримінальне законодавство Російської імперії щодо боротьби з підпалами та розглянуто недоліки судочинства у веденні такого роду слідчих справ [2].

З огляду на те, що проблеми пожежної безпеки борошномельного виробництва мають важливе наукове значення як одна із важливих сторін організації промислу, і не отримали достатньо повного, самостійного ви-

світлення в історіографічній науці, вони заслуговують на окреме детальне вивчення. Дослідження пожежної безпеки на млинах разом із вивченням ряду інших проблем борошномельного виробництва дозволить отримати цілісну картину розвитку цієї галузі на Правобережжі у ХІХ ст.

Аналізуючи стан пожежної безпеки на зернопереробних млинах і, зокрема, причини пожеж на них, на наш погляд, слід окремо розглядати великі промислові парові млини і традиційні водяні та вітряні. В силу техніко-конструктивних відмінностей організація пожежної безпеки на них відрізнялася, відповідно, причини та наслідки пожеж на них були різні.

Спершу розглянемо стан пожежної безпеки та причини пожеж на великих промислових млинах, оскільки наслідки пожеж на них були більш відчутні.

Великі промислові млини почали будувати на Правобережжі в сер. ХІХ ст. у процесі технічної революції і росту механізації різних галузей промисловості, в тому числі і борошномельної. Зростання технічної оснащеності млинів пояснювалося прагненням власників до одержання високих прибутків і поліпшення своїх позицій в конкурентній боротьбі на внутрішньому ринку шляхом зниження собівартості борошна. Тогочасна технічна база парових борошномельних млинів мала ряд серйозних недоліків, які полягали головним чином у недосконалості роботи нових механізмів.

Найбільш серйозними проблемами парових млинів був травматизм робітників та часті пожежі. Пожежі спіткали практично кожен паровий млин Правобережної України, а деякі і неодноразово. Так, наприклад, в ніч з 15 на 16 липня 1897 року в Києві на Межигірській вулиці згорів двоповерховий млин, складські приміщення і макаронна фабрика купця Пейсаха

Гринштейна. Нанесені збитки нараховували 96 990 крб. При дослідженні причин пожежі було встановлено, що загорання сталося внаслідок необережного поводження з вогнем робітників, які ремонтували млин [16, ф. 442, оп. 627, спр. 2, арк. 61]. В ніч на 13 жовтня 1897 р. в м. Києві по вул. Верхній Вал, 19/21 згорів паровий млин купця Ісаака Вольфовича Бліндера [16, ф. 574, оп. 1, спр. 7, арк. 5 зв]. Нанесено збитків на суму 120 000 крб. сріблом. Причина пожежі – паління цигарок робітниками млина [16, ф. 442, оп. 627, спр. 2, арк.117]. В ніч на 13 листопада 1897 р. в м. Фастів Васильківського повіту Київської губернії від підпалу, в якому підозрювався єврей Шая Ельдельман, згорів дерев'яний паровий млин селянина Петра Шеревери. Збитки оцінювалися в 11 000 крб. [16, ф. 442, оп. 627, спр. 2, арк. 185]. Неодноразово страждали від пожеж парові млини родини Бродських. Найбільші з них, які сталися у 1887 і 1891 роках вщент знищили підприємства. Проте кожного разу заклади відбудовувалися знову [5]. Здебільшого пожежі розпочиналися у шеретувальних відділеннях, де завжди накопичувалася велика кількість борошняного пилу, що легко займався. В такій ситуації могли зарадити вентиляційні машини або витяжки, проте вони, на жаль, на практиці практично не застосовувалися. Саме з цієї причини 16 жовтня 1897 року згорів млин купця Ісаака Бліндера, розташований в м. Києві на вул. Нижній Вал. Пожежа сталася від недбалого поводження з вогнем робітників, які в борошняний пил кидали недопалки. В кінці робочого дня, коли млин вже був зачинений, сталося загорання. Збитки від згорівших будівель і механізмів оцінювалися в 120 000 крб. [16, ф. 442, оп. 627, спр. 2, арк. 117]. Від пожеж потерпали не лише великі промислові парові млини, а і малі, локомотивної

системи. Наприклад, у 1895 році в м. Городище Черкаського повіту Київської губернії від вибуху котла локомотива згорів млин графині Бобринської [16, ф. 574, оп.1, спр. 353, арк. 168]. У травні 1888 р. в с. Хижному Уманського повіту Київської губернії від небережного поводження з вогнем згорів завод по виготовленню крупи землевласника Петра Калашнікова [16, ф. 442, оп. 541, спр. 2, арк. 91 зв.].

Основні обов'язки по нагляду за технікою безпеки на промислових борошномельних млинах і, зокрема, пожежною, лягали на фабричні інспекції тих губерній, на території яких підприємства розміщувались. Фабричні інспекції розробляли циркуляри, нормативні положення, методичні рекомендації з техніки безпеки, наприклад, «Правила для кочегарів», «Типові нещасні випадки в борошномельному виробництві» тощо. Цікаво, що методичні розробки фабричних інспекторів з техніки безпеки, і протипожежної в тому числі, користувалися попитом у власників та управителів парових млинів. Так, в документі під назвою «Переписка с владельцами фабрик и заводов Киевской губернии об утверждении правил внутреннего распорядка для рабочих, расценок на сделанные работы и о предоставлении сведений о штрафных сумах, взысканных с рабочих» знаходимо клопотання власників парових млинів до Старшого Фабричного інспектора губернії про надання методичної допомоги з правил техніки безпеки. Наприклад, Микола Акимович Мирошниченко, власник млина в Черкасах, просив вислати накладною оплатою відразу 2 примірники книги «Нешасные случаи» і 3 екземпляри «Обязательных постановлений» [16, ф. 574, оп. 1, спр. 336, арк. 48]. Управитель черкаського парового млина на вальцях Г.М. Фінкельштейн просив вислати 1 книгу «Нешасные случаи» і 1 примірник

«Правил для кочегарів» [16, ф. 574, оп. 1, спр. 336, арк. 115].

Губернські фабричні інспекції здійснювали також практичні заходи з охорони праці робітників: щорічні технічні огляди парових машин, інструктажі обслуговуючого персоналу. Раз на півріччя губернські фабричні інспекції проводили комплексну ревізію парових борошномельних млинів. Результати ревізій заносилися до губернських «путьових журналів фабричного інспектора про технічний стан парових млинів». В одному з таких журналів по Київській губернії за 1897 р. знаходимо записи про численні порушення техніки безпеки: майстерні сирі, тісні, забруднені, напівтеміні, з вузькими проходами, загромаджені обладнанням, рухомі механізми частогусто не огорожені, не працює або взагалі відсутня вентиляція [16, ф. 574, оп. 1, спр. 64, арк. 12-105]. Між іншим, відсутність вентиляційної системи – чи не найпоширеніша причина виникнення пожеж на парових млинах. Через відсутність вентиляції в приміщеннях млина накопичувалась велика кількість борошняного пилу. Достатньо було невеликої іскри від недопалка цигарки чи від парового котла, щоб борошняний пил спалахнув і призвів до загорання млина.

Основними нормативними документами, на підставі яких діяли фабричні інспектори, були: «Пожежный устав» в різних редакціях (1832 р., 1857 р.), циркуляри Старшого фабричного інспектора, розпорядження місцевих органів самоврядування.

В плані нормативного законодавства варто відзначити також будівельне законодавство, зокрема, «Статут будівельний» (остання редакція 1913 р.), в якому з поміж іншого формулювалися вимоги до спорудження фабрично-заводських, складських будівель, приміщень для робітників тощо. Будівельний статут став першим в Ро-

сійській імперії кодексом нормативних документів, який узагальнив накопичений за попередні роки досвід у галузі будівництва та проектування. В четвертому розділі Статуту зазначено, що «такого роду приміщення потребують особливо ретельного розгляду їх проектів для попередження, за можливістю, нещасних випадків» [1, с. 129]. Окремими будівельними документами висувалися вимоги до правил пожежної безпеки на млинах. Так, у 1880 р. Київською міською Думою було прийняте рішення про те, що у мурованих будівлях (до таких відносились більшість парових млинів) хоча б одні сходи мають бути виконані з негорючих матеріалів, щоб в разі пожежі можна було евакууватися із будівлі [1, с. 131].

За дотримання пожежної безпеки на окремо взятому борошномельному млині відповідав безпосередньо його власник, управляючий. Норми поведіння на млині знаходимо у фабричних документах під назвою «Правила внутрішнього розпорядку». Правила внутрішнього розпорядку підприємства затверджувалися Фабричною Інспекцією губернії, на території якої підприємство розміщувалося. Згідно статті 142 Статуту про промисловість правила внутрішнього розпорядку регламентували ведення робіт на підприємстві. В Правилах з поміж іншого детально були розписані обов'язки робітників по дотриманню порядку на підприємстві, перелік вимог безпеки при роботі з машинами, вогнем і т.п. [6]. Окремі розділи, параграфи Правил присвячені безпечному поведінню з вогнем на виробництві, що вказує на важливість пожежної безпеки у борошномельному виробництві [16, ф. 574, оп. 1, спр. 189, арк. 1-15; ф. 574, оп. 1, спр. 452, арк. 1-17; ф. 575, оп. 1, спр. 39, арк. 1-11; ф. 574, оп. 1, спр. 336, арк. 36-168]. Наприклад, категорично заборонялося працівникам при-

носити з собою в робочі приміщення освітлювальні прилади, легко запальні суміші і матеріали, горілчані напої. Не дозволялось розпивати алкогольні напої на робочому місці, приходити на роботу у нетверезому стані щоб не створити пожежонебезпечну ситуацію. Наприклад, у Правилах внутрішнього розпорядку для робітників київського вальцевого млина М.Г. Хрякова від 9.10.1899 р. зазначено: „рабочие в нетрезвом состоянии ни в коем случае не должны быть допускаемы к работе и им должен быть воспрещен вход в мельницу” [16, ф. 575, оп. 1, спр. 39, арк. 11]. Суворо заборонялось збиратися, відпочивати і взагалі знаходитися у приміщеннях, де були установлені парові котли і машини, за винятком осіб, призначених обслуговувати ці механізми [16, ф. 574, оп. 1, спр. 189, арк. 2]. Згідно з Правилами власники підприємств мали обов'язково тримати у парових млинах для гасіння пожеж баки з водою та ящики з піском, також всі працівники повинні були пройти інструктаж з техніки безпеки. В пункті № 8 Циркуляру Старшого фабричного інспектора Київської губернії за № 1394 від 16.06.1900 р. «Власникам і завідуючим фабриками і заводами Київської губернії» зазначено, що на виконання статті 49 Наказу чинам фабричної інспекції, виданого 11 лютого 1900 р., всі власники підприємств, зокрема борошномельних, зобов'язані подавати дільничному фабричному інспектору в обов'язковому порядку інформацію про значні пожежі і невеликі загорання, що могли вплинути на організацію виробництва чи стосувалися інтересів робітників [16, ф. 574, оп. 1, спр. 336, арк. 168].

Дещо інший характер мали пожежі на вітряних і водяних млинах. Оскільки в якості основного будівельного матеріалу при їх будівництві використовувалась деревина – легко за-

пальний матеріал, вони теж часто страждали від пожеж. Точну кількість традиційних млинів, що постраждали від пожеж, встановити тяжко: через невелику продуктивність водяні і вітряні млини дуже рідко вносилися до переліків фабрично-заводських підприємств (лише ті, що виробляли продукції на суму понад 1 000 крб. сріблом), тому не потрапляли до спеціальних відомостей про надзвичайні пригоди. Наведемо кілька прикладів.

Спершу інформація про водяні млини, оскільки вони частіше потрапляли до звітних документів. В с. Попільня Київського повіту Київської губернії 15-16 липня 1804 р. від «невідомої причини» згорів водяний млин [16, ф. 533, оп. 1, спр. 771, арк. 254]. В с. Левковці Волинської губернії 17 серпня 1852 р. також від невідомої причини згорів водяний млин [16, ф. 442, оп. 1, спр. 9482, арк. 304]. В с. Гордзвині Волинської губернії 16 листопада 1852 р. по тій самій причині згорів водяний млин [16, ф. 442, оп. 1, спр. 9482, арк. 418]. Того ж року згорів без причини водяний млин в с. Варлоок Київського повіту Київської губернії [16, ф. 442, оп. 1, спр. 9482, арк. 45]. У 1856 р. в с. Дашківка Брацлавського повіту Подільської губернії згорів водяний млин [16, ф. 442, оп. 33, спр. 117, арк. 104]. В 1882 р. в м. Степань Острозького повіту Волинської губернії згорів водяний млин міщанина Іосіфа Федопова [16, ф. 692, оп. 16, спр. 5, арк. 1]. А в м. Рокитному Васильківського повіту Київської губернії 14 липня 1897 р. згорів казенний водяний млин Удільного відомства. Пожежа нанесла збитків на суму 880 крб. сріблом. Причину також встановити не вдалося [16, ф. 442, оп. 627, спр. 2, арк. 109]. В с. Либідська Слобода Київського повіту Київської губернії в ніч з 28 на 29 грудня 1853 р. згоріли відразу два водяні млини – поміщиків Раковського та Хмелюль-

ського. Офіційну причину загорання встановити не вдалось [16, ф. 442, оп. 1, спр. 10510, арк. 1-2]. В с. Попівка Черкаського повіту Київської губернії у 1847 від невстановленої причини згорів водяний млин [16, ф. 442, оп. 1, спр. 7359, арк. 22]. В м. Сквирі Сквирського повіту Київської губернії 8 березня 1851 р. згорів водяний млин [16, ф. 442, оп. 1, спр. 9269, арк. 5]. Також без явної причини в 1855 р. згоріли 2 водяні млини в с. Андрушівка Київської губернії [16, ф. 442, оп. 33, спр. 390, арк. 8]. В с. Офірня Васильківського повіту Київської губернії 26 вересня 1858 р. теж згорів водяний млин [16, ф. 442, оп. 35, спр. 1276, арк. 4]. У 1847 р. згорів млин поміщиці Білокопитової в с. Попівка Черкаського повіту Київської губернії [16, ф. 442, оп. 1, спр. 9269, арк. 22]. В с. Княжичах 22 лютого від невідомої причини згоріли 2 водяні млини дворянина С. Залевського разом із хлібом, завезеним на помол, що належав різним особам. Загалом нанесено збитків на суму 75 784 крб. сріблом [41, ф. 442, оп. 623, спр. 364, арк. 72]. І це далеко не повний перелік водяних млинів, які постраждали від пожежі [16, ф. 442, оп. 622, спр. 4, арк. 13].

Потерпали від пожеж також і вітряні млини. Правда, через свою незначну потужність вони значно рідше ніж водяні млини потрапляли до губернських звітностей про нещасні випадки. В с. Гвоздів Київського повіту Київської губернії 12 грудня 1852 р. від невідомої причини згорів вітряний млин [16, ф. 442, оп. 1, спр. 9482, арк. 431 зв]. В ніч на 9 березня 1897 р. в с. Баличев Радомислівського повіту Київської губернії згорів вітряний млин, який належав селянам Павлу Кривенчуку та Івану Івашуку. В результаті пожежі власники отримали збитків на суму 500 крб. сріблом. Причиною загорання було визнано підпал [16, ф. 442, оп. 627, спр. 2, арк. 195]. В рідкі-

сних випадках до звітів про пожежі потрапляли навіть млини із тваринною тягою. Так, наприклад, відомо, що 17 квітня 1897 р. с. Козацькому Звенигородського повіту Київської губернії згорів кінний топчак селянина Карпа Недотепа. Це, очевидно, була досить потужна машина, адже сума нанесених збитків обраховувалася солідною сумою – 2 030 крб. сріблом [16, ф. 442, оп. 627, спр. 2, арк. 198].

За пожежну безпеку на вітряних чи водяних млинах відповідав власник млина, точніше, був особисто зацікавлений у його збереженості, або орендар перед власником млина. Фабрична інспекція, яка інспектувала лише млини фабрично-заводського типу, за традиційними млинами не наглядала. Тому тримати чи не тримати засоби пожежогасіння на традиційних млинах і вживати профілактичні заходи пожежогасіння було виключно в прерогативі власників.

Щодо причин виникнення пожеж на вітряних і водяних млинах, то вони були, як правило, різні. Так, вітряні млини, наприклад, загоралися здебільшого від ударів блискавки чи від підпалу. Аналіз виявлених даних дає підстави вважати, що згорали вітряки поодиночі: розташовані на околиці поселень, подалі від споруд, на досить значній відстані один від одного (100-300 м) вони не давали вогнищу поширюватись від будівлі до будівлі. Серед причин загорання водяних млинів найчастіше – підпали і близькість розташування «водяків» один від одного. Останнє стосувалось так званих гребляних млинів. Вони за своїм розташуванням тяжіли до гребель, будувались поруч на фарватері ріки на відстані 20-50 м один від одного. Тому коли траплялася пожежа, вогонь швидко поширювався з одного водяного млина на інший. Часто не допомагало й те, що поруч була вода – основний засіб пожежогасіння. Так, наприклад, в

ніч з 28 на 29 грудня 1852 р. згоріли два розташовані поруч водяні млини в с. Лядська Слобода Липовецького повіту Київської губернії. Один млин належав поміщику Хмеліовському, інший – поміщику Раковському. Млин Хмеліовського орендував дворянин Хойнацький, а млин Раковського – єврей Янкель Іцка Розенберг. Спершу загорівся млин Хмеліовського, від нього вогонь перекинувся на млин Раковського. В результаті пожежі першому млину нанесено збитків на суму 1 200 крб. сріблом, а другому – на суму 1 575 крб. сріблом і 300 крб. асигнаціями. Причину пожежі встановити не вдалося. Розглядалися версії: про загорання від не загашеного тліючого вогнища поблизу млина, на якому напередодні розігрівали мазило для передаточних механізмів (маловірогідна) або від необережного поводження з вогнем помольщиків, які напилися і ночували у приміщенні млина та на возах поруч. Проте найбільш вірогідною була версія про підпал. На користь цієї версії свідчить той факт, що загорання в будівлі почалося з боку річки, під дахом. Також відомо, що орендарі цих млинів конкурували між собою і часто сварилися за помольщиків [16, ф. 442, оп. 1, спр. 10510, арк. 1-2]. Від підпалу в ніч на 26 вересня 1858 р. «сгорел до основания» водяний млин державного селянина Олексія Грижі в с. Офірня Васильківського повіту Київської губернії в урочищі Сорочин брід. Збитків нанесено на суму 250 крб. Господар млина запідозрив у підпалі селянина Клима Мельничука із с. Мала Снітинка і ще одного невідомого йому єврея. Казенний селянин с. Офірня Павло Гординський бачив як підозрювані напередодні, 24 вересня, «выволокли куль соломы под крышу мельницы, а сами ушли в лес». Той куль Гординський відтягнув, та за день зловмисники знову млин підпалили [16, ф. 442, оп. 35,

спр. 1276, арк.1-2]. В с. Янович Київської губернії 18.04.1835 р. також від підпалу згорів водяний млин. В підпалі підозрювали власника «питейного дома» єврея Волька Липницького. Свідками були казенні селяни Іван Андрущенко і Леонтій Скляренко [16, ф. 442, оп. 141, спр. 411, арк. 1].

Плідним на підпали млинів в Київській губернії виявився 1888 р. В різних населених пунктах згоріло від підпалів 8 млинів, і лише 3 від невідомих причин. 18 травня згорів водяний млин селян Ігнатія Шимона і Сави Бабича поблизу с. Кошівка Радомислівського повіту. Нанесено збитків на суму 280 крб. У підпалі підозрювався селянин Євстафій Безнощенко [16, ф. 442, оп. 541, спр. 2, арк. 92 зв.]. 31 травня в с. Томашівка Сквирського повіту від підпалу, який здійснили міщани Адольф Стржалковський і Вікентій Калишевський, згоріло 2 водяні млини спадкоємців поміщика Евариста Хоєцького. Нанесено збитків на суму 39 300 крб. [16, ф. 442, оп. 541, спр. 2, арк.39]. 10 липня від підпалу, в якому підозрювався єврей Іось Грушка, згорів водяний млин товариства селян в с. Малий Рач Радомислівського повіту, чим нанесено збитків селянам на суму 1 000 крб. [16, ф. 442, оп. 541, спр. 2, арк. 118]. Через 5 днів, 15 липня, в м. Сміла Черкаського повіту від підпалу, «неизвестно кем совершенного», згорів млин-топчак і сарай міщанина Філіпа Гамази оцінені в 300 крб. [16, ф. 442, оп. 541, спр. 2, арк. 118]. 24 серпня в с. Дранівка Київського повіту згорів вітряний млин селянина Василя Гармаша ціною в 400 крб. В підпалі підозрювався Гермаш [16, ф. 442, оп. 541, спр. 2, арк. 140 зв.]. 8 вересня в с. Пугачівка Васильківського повіту від підпалу, здійсненого невідомою особою, згорів водяний млин графині Марії Браницької разом із зерновим хлібом міщанина Іося Лева, що був завезений на помол.

Пожежею нанесено збитків на загальну суму 20 000 крб. [16, ф. 442, оп. 541, спр. 2, арк. 148]. І 17 жовтня поблизу с. Поштова Вета Київського повіту також від підпалу, здійсненого невідомою особою, згорів вітряк ціною 300 крб. селянки Євдокії Паціорової [16, ф. 442, оп. 541, спр. 2, арк. 181 зв.]. Від невідомих причин у 1888 р. в Київській губернії згоріло 2 вітряні млини (15 липня в с. Попівка Звенигородського повіту селянина Кирила Калюжного вартістю 302 крб. і 13 серпня в с. Чаплик Тарщанського повіту селянина Ларіона Сухоярського вартістю 725 крб.) і 19 травня в с. Хижне Уманського повіту від необережного поводження із вогнем згорів крупчатий завод землевласника Петра Калашнікова [16, ф. 442, оп. 541, спр. 2, арк. 91 зв.].

Про страх перед підпалом красномовно свідчить також наступний архівний документ. Києво-Софійський Митрополичий Дім, віддаючи в 1885 р. щойно відбудований після пожежі 1880 р. млин на р. Ірпінь в с. Білгородка Київського повіту Київської губернії в оренду, вніс в проект угоди спеціальний пункт стосовно пожежної безпеки: «Из живущих на мельнице могут быть такие негодяи, которые по злобе на арендатора, или по наущению лиц, кои недовольны Вами и мною, могут поджечь мельницу, и поэтому арендатор должен усилить надзор за всеми служащими и не держат у себя людей худой нравственности. Притом, если пожар на мельнице произойдет по вине арендатора и служащих у него на мельнице, а он не будет ответствовать за это, то кто же вознаградит Митрополичий Дом за причиненные убытки? И какая выйдет польза из того, что мы построили мельницу?» [16, ф. 127, оп. 875, спр. 1560, арк. 2 зв.].

Цікаво, що всі без винятку орендні угоди, котрі нам вдалось виявити,

містять пункти стосовно пожежної безпеки і роз'яснюють відповідальність орендодавця і утримувача в разі виникнення пожежі. Суть їх практично не змінна: якщо млин згорить, то орендар зобов'язаний терміново відбудувати його в попередньому вигляді власним коштом. Якщо ж загорання на млині станеться від удару блискавки чи від вогню, що перекинеться від сусідніх будівель, орендар відповідальності нести не повинен [16, ф. 130, оп. 1, спр. 962, арк. 108 зв.].

Водяні і вітряні млини, розташовані на незначній відстані від населених пунктів, становили загрозу для громадського та житлового будівництва. І, навпаки, від загорання, яке розпочалось у сільському чи міському поселенні, могли загорітися млини, розташовані на околиці. В зв'язку з цим стан пожежної безпеки контролювали органи місцевого, міського чи сільського, управління. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 30 вересня 1823 р. рекомендував начальникам губерній створювати місцеві підприємства з виготовлення пожежних інструментів у губернських містах [10]. На середину XIX ст. такі підприємства за сприянням губернської влади були створені на Правобережжі лише в Києві [10]. Загалом кращою ситуацією із організацією пожежної справи була у містах. 10 січня 1818 р. вийшов Височайший указ про фінансування пожежної частини в містах органами міської влади [10]. Відповідно до Пожежного статуту 1832 р. за постановою губернських правлінь у розпорядження міських дум щорічно виділялися "ремонтні гроші" на утримання пожежних обозів та коней.

Найбільше уваги пожежній справі приділяли органи міського врядування великих міст Правобережжя,

адже за щільної забудови пожежі тут мали надзвичайні наслідки. Із звіту Київського губернатора за 1892 р. дізнаємося, що було зроблено для проти-пожежної безпеки у звітному році: для Києва куплено 12 молодих коней для пожежної команди, виготовлено 4 лінійки за зразком Санкт-Петербурзького пожежного обозу, придбано 4 містки для переїзду через відливні рукави, виготовлено 4 стояки для просушування пожежних рукавів, куплено на торгах в Інтендантському складі 17 аптекарських лінійок із сталевими ресорами, залізними осями і колесами для переробки на пожежний обоз; для Чигирини – куплено 2 нові брандтсбоя, 2 заливні рукави, добавлено 4 нові 20-відерні діжки, придбано 2 коня, побудована нова тепла конюшня і навіс для пожежного обозу [16, ф. 442, оп. 623, спр. 364, арк. 74-75]. Цікаво, що в цілому звіт губернатора достатньо поверхневий, проте інформація про пожежні роботи досить детальна. Річ в тому, що напередодні міста Правобережжя потерпали від пожеж, зокрема, у 1889 р. згорів найбільш паровий борошномельний млин в Російській імперії Л.І. Бродського, розташований в м. Києві. Млин був побудований у 1888 р. на території маєтку Лазаря Бродського. За добу ця фабрика переробляла 23 000 пуд. зерна, або майже половину продукції всіх інших млинів Києва. У 1890 р. на млині зайнято було 26 робітників. Три парові машини приводили в рух 27 вальцевих станків. Підприємство розміщувалося у двох кам'яних будівлях. Вартість річного виробництва перевищувала 600 тис. крб. Борошно збувалося у Києві, Петербурзі, Варшаві, Ризі [8, с. 103]. Але підприємство

проіснувало лише 3 роки. Восени 1891 р. цей млин згорів від необережного поводження з вогнем і нехтування правилами безпеки. В наслідок спалаху на двигуні сталася пожежа, яка перетворила будівлю на купу попелу і вугілля. Пожежею нанесено збитків на суму 400 000 крб., не рахуючи згорілого хліба [16, ф. 442, оп. 622, спр. 344, арк. 46].

В сільських населених пунктах також вживалися необхідні заходи з протипожежної безпеки. Наказом від 15 серпня 1845 р. в селах незалежно від форм власності вимагалось утримувати в бойовій готовності протипожежний інвентар [10]. В основі системи організації гасіння пожеж лежала натуральна пожежна повинність. Пожежний статут 1832 р. практично регламентував організацію пожежної справи лише в казенних сільських населених пунктах [10]. Нагляд за пожежною справою в селах покладался на сільських старост. Вони мали контролювати виконання пожежної повинності селянами, вести спостереження за утриманням і використанням пожежного інвентарю. Наказ від 30 квітня 1838 р. дозволяв у казенних поселеннях, які мали волосне або сільське управління, утримувати пожежні насоси, придбані за рахунок громадських зборів [10].

Таким чином, треба зазначити, що лише окремі питання з обраної проблеми побіжно знайшли висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Аналіз джерел, зроблений дослідником А.Г. Томіленком, показує, що здебільшого вони розкривають історію пожежної справи імперії на прикладі російських губерній, з яких неможливо виокремити матеріали, що

стосуються губерній Правобережної України і, як видно, практично зовсім не акцентують увагу на пожежонебезпечній ситуації у борошномельному виробництві.

Виходячи з аналізу наведеного вище, можемо зробити висновок, що основними причинами пожеж на борошномельних млинах Правобережної України у XIX ст. були: незнання робітниками елементарних правил техніки безпеки і в зв'язку з цим безпечне поводження на виробництві, недосконалість та несправність парових машин та погана обізнаність з новою технікою, часто іноземного походження, відсутність навченого персоналу, досвідченого керівництва, сформованої законодавчої бази, відсутність засобів пожежогасіння, вентиляції або несправна її робота.

Значним кроком у вирішенні проблеми протипожежного захисту стало видання урядом Будівельного та Пожежного статутів, які увібрали в себе всі законодавчі акти в галузі пожежної безпеки, що існували в Росії на початок XX ст. Цими документами з поміж іншого обумовлювалися заходи попередження пожеж на промислових об'єктах. Статут пожежний унормовував організацію гасіння пожеж, передбачав міри покарання за невиконання протипожежних правил. Будівельний статут регулював запобіжні протипожежні заходи в ході проектування та будівництва борошномельних млинів. Конкретизувалися норми пожежної безпеки у Правилах внутрішнього розпорядку.

Варто також наголосити, що на поодиноких борошномельних підприємствах умови протипожежного захисту були досить непоганими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беломесяцев А. Статут будівельний» і його роль у розвитку архітектури Києва кінця XIX-початку XX ст. // Київська старовина. – №4. – 2006. – с. 126-137.
2. Бородин Д.Н. Поджог как одна из причин пожарных бедствий и борьба с этим преступлением. – СПб., 1912. – 104 с.
3. Григорьев В. Практическое руководство пожарного дела. – СПб., 1894. – 232 с.
4. Денисьевский М. Противопожарные меры. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1891 – 33 с.
5. Жам О.М. Борошномельні млини Бродських в місті Києві 2-ї пол. XIX ст. // Красзнавство: науковий журнал. – № 1. – 2011. – с. 174-181.
6. Жам О.М. Правила внутрішнього розпорядку парових борошномельних млинів Правобережній Україні XIX ст. як джерело вивчення повсякденної історії // II-га Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія повсякденності: теорія і практика – 2011», 13-14 травня 2011 р.
7. Жам О.М. Становлення і розвиток парового борошномельного млинарства на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Вип. 51 «Історія». - К., 2000.
8. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972.
9. Пресс А.А. Общедоступное руководство для борьбы с огнем. – СПб., 1893. – 182 с.
10. Тараненко С.П. Законодавча основа протипожежної діяльності місцевих органів влади Півдня України в XIX ст. Електронний ресурс. – Режим доступу: www.gusnauka.com.
11. Томіленко А.Г. Розвиток пожежної справи на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: історіографія проблеми. Електронний ресурс. – Режим доступу: lib.chdu.edu.ua.
12. Томіленко Г. Діяльність професійних пожежних підрозділів на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – №4. – 1999. – с. 89-97.
13. Турчинович Т.М. Устройство и содержание фабрик и заводов в связи с мерами к достижению пожарной безопасности // Записки Императорского Русского технического общества. – СПб., 1894. – Вып.3, С.1-32.
14. Устав пожарный / СЗРИ. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1857. – Т. 12. – Ч. 1. – Тетрадь 5. – С. 1-41.
15. Хвицький П.Руководство для борьбы с огнем в селениях. – СПб., 1894. – 134 с.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

Жам О.М. Пожары на мукомольных мельницах Правобережной Украины в XIX в.: причины и последствия. *In the article analyzed causes and socio-economic sequels fires in the flour-milling in the Right-Bank Ukraine of XIX century. Consider questions organized of fire-prevention measures safety in the mill.*

Jam O.M. Fires in the flour-milling in the Right-Bank Ukraine of XIX century: causes and consequences. *In the article analyzed of causes and socio-economic sequels fires in the flour-milling in the Right-Bank Ukraine of XIX century. Consider questions organized of fire-prevention measures safety in the mill.*